

Ton Jansen

Het gedicht «Drie heldendaden» als sleutel tot het begrijpen
van Vladimir Solovjovs filosofie van de liefde als drieledig
scheppingsproces

De onderhavige tekst werd eerder gepubliceerd in *Janus. Tijdschrift voor filosofie en antroposofie*, Nr. 19, maart 2007, pag. 32-51.

ISBN: 978-90-76921-41-9

ISBN: e-boek: 978-90-76921-36-5

NUR: 730

© 2024 Palladion, Rotterdam

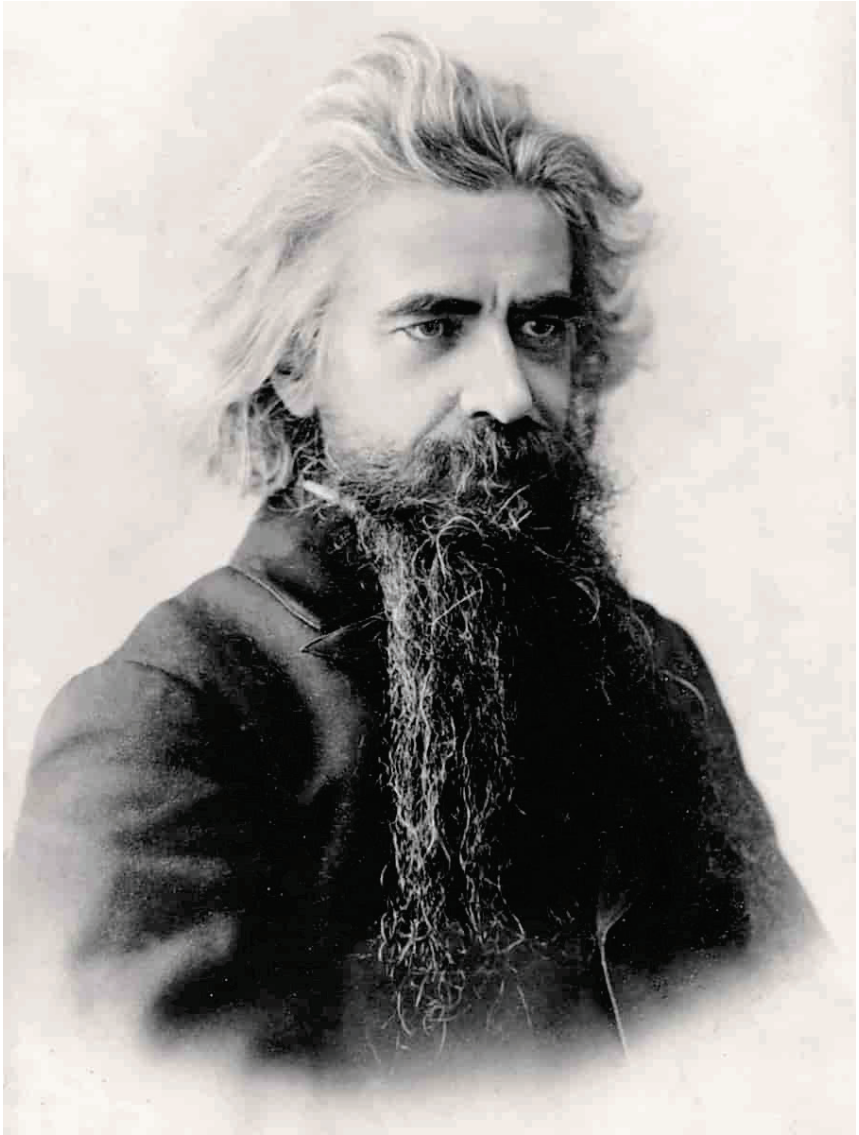
Palladion is een imprint van Perun Boeken

Niets aan deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm, langs elektronische weg of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photo-print, microfilm, electronical way or any other means, without written permission from the publisher.*

Ton Jansen

Het gedicht
«Drie heldendaden»
als sleutel tot het begrijpen van
Vladimir Solovjovs
filosofie van de liefde
als drieledig scheppingsproces

BalladION

Vladimir Solovjov in de negentiger jaren

INHOUDSOPGAVE

INHOUDSOPGAVE	5
WOORD VOORAF	7
GEDICHT «DRIE HELDENDADEN»	10
OPSTEL Het gedicht «Drie heldendaden» als sleutel tot het begrijpen van Vladimir Solovjovs filosofie van de liefde als drieledig scheppingsproces	13
<i>Inleiding</i>	15
<i>De opgave van de liefde in het wereldproces</i>	16
<i>De weg van de liefde als mikrokosmisch proces</i>	17
<i>De weg van de liefde als makrokosmisch proces</i>	20
SAMENVATTING	33
NOTEN	34

De liefde heerst niet, maar zij vormt, en dat is meer.

Johann Wolfgang von Goethe

Iedere bewuste menselijke activiteit, die bepaald wordt door de idee van de universele syzygie en die als doel heeft om het Al-Ene Ideaal in deze of gene sfeer te belichamen, brengt daardoor daadwerkelijk reëel-bestaande geestelijk-lichamelijke stromen voort.

Vladimir Solovjov, *De betekenis van de liefde*, vijfde opstel, § V

Waar werd oprechter trouw
Dan tussen man en vrouw
Ter wereld ooit gevonden?

Joost van den Vondel

WOORD VOORAF

Bijna een kwart eeuw is inmiddels verstreken sinds kort na de millenniumwisseling een begin werd gemaakt met de uitgave van het werk van de grote russische filosoof Vladimir Solovjov. Daarbij werd als eerste de vertaling van Solovjovs magistrale filosofie van de liefde ter hand genomen, zoals die in de twee opstellen «De betekenis van de liefde» en «Het levensdrama van Plato» is vastgelegd. Hierin beschrijft Solovjov de liefde als centrale kracht in het scheppingsproces, die tot opgave heeft mens en kosmos volledig te doordringen en te vervolmaken. Al werkende ontstond daarbij het verrassende inzicht dat door Solovjov in dit scheppingsproces drie opeenvolgende fasen worden onderscheiden, ook al wordt dit niet expliciet zo door hem geformuleerd. Bij nadere beschouwing blijkt namelijk in de begrippen die in zijn filosofie van de liefde centraal staan van een zekere ontwikkeling sprake te zijn, waarbij de kracht van de liefde steeds dieper en verder in mens en schepping doordringt. In het gedicht «Tri podviga» («Drie heldendaden»), dat Solovjov in 1882 schreef, komt dit op aanschouwelijke wijze tot uitdrukking. Zoals de grote Solovjov-kenner en -vertaler Ludolf Müller heeft onthuld, is in dit gedicht Solovjovs hele filosofie van de liefde, tien jaar voordat deze definitief gestalte kreeg, als het ware al in de kiem vervat, en wel op zo'n manier dat daarbij ook het bovengenoemde proces zichtbaar wordt.¹

Nadat deze verheugende ontdekking was gedaan, zijn deze inzichten vervolgens door ondergetekende in eerste instantie

nader uitgewerkt in de toelichting die tegelijk met Solovjovs filosofie van de liefde is verschenen.²

Hiermee was weliswaar de eerste, maar zeker niet de laatste stap gezet. Circa twee jaar later werden deze inzichten namelijk – in een verder gerijpte en verdiepte vorm – voor een internationaal gehoor gepresenteerd, en wel tijdens de conferentie «Vladimir Solovjov i koeltoera Serebrjanovo Vjeka» («Vladimir Solovjov en de cultuur van het Zilveren Tijdperk»), die van 14 tot 17 oktober 2003 plaatsvond in het «Dom A.F. Loseva» te Moskou, een en ander ter gelegenheid van de herdenking van de 150ste geboortedag van Vladimir Sergejevitsj Solovjov en de 110de geboortedag van Aleksej Fjodorovitsj Losev. Dankzij de relatieve vrijheid die het culturele leven in Rusland onder Jeltsin in de negentiger jaren genoot, was dit initiatief, en ook andere vergelijkbare initiatieven, mogelijk geworden. In hoeverre dit vandaag de dag nog mogelijk zou zijn is – gezien het aanmerkelijk guurdere culturele klimaat – maar helemaal de vraag.

Na de conferentie is de tekst van de lezing opgenomen in de conferentiebundel die in 2005 verscheen.³ Daarnaast is de oorspronkelijke nederlandse tekst in 2007 in het antroposofisch-filosofische tijdschrift *Janus* gepubliceerd (zie colofon).

De heruitgave van Solovjovs filosofie van de liefde eerder dit jaar werd tenslotte aanleiding om ook deze beschouwing opnieuw te laten verschijnen, nu als zelfstandige publicatie. Teneinde een zo groot mogelijk publiek te bereiken is besloten om de tekst in digitale vorm aan te bieden, als e-boek. Daarnaast is ten behoeve van de liefhebbers van het papieren boek een zeer beperkt aantal – genummerde – exemplaren gedrukt.

Op enkele kleine redactionele aanpassingen na is de hier weergegeven tekst ongewijzigd ten opzichte van de eerdere russische en nederlandse uitgave. Om het opnemen van de tekst voor de lezer te vergemakkelijken is de tekst in blokken opgedeeld, waarbij tussenkopjes zijn toegevoegd. Verder wordt de tekst nu voorafgegaan door het gedicht «Drie heldendaden», dat zo'n centrale rol in deze beschouwing speelt.

Wij hopen met deze kleine uitgave in een behoefte van het nederlandse lezerspubliek te hebben voorzien en Solovjovs werk, en vooral zijn filosofie van de liefde, nog weer op een andere manier toegankelijk en daarbij tevens meer inzichtelijk te hebben gemaakt. Iedereen die hieraan op de een of andere wijze een bijdrage heeft geleverd, willen wij bij dezen van harte dank zeggen.

Ton Jansen

Rotterdam, 6 mei 2024

DRIE HELDENDADEN

Al staat in steen in volle schoonheid
Pygmalion, jouw beeld nu daar,
en werd het door de gunst der godheid
met levenslust beziel, voorwaar,

dan ligt het doel dat jij beoogde
nog steeds niet binnen het verschiet:
hoe godd'lijk 't lichaam wezen moge,
de ware liefde kent het niet!

Er is een nieuwe heldendaad van node:
aan d' afgrond hangt een schone maagd,
die opgeschreven is ten dode
en jou, Perseus, haar doodsnoed klaagt.

De koene held komt aangevlogen
en heft zijn schild van spieg'lend staal:
met 't eigen schrik'lijk beeld voor ogen
verzinkt de draak voor eens en al.

Kraai nu niet te vroeg victorie,
want reeds maakt het woedend beest,
opgestaan in volle glorie,
'n dodenmaal van 't bruiloftsfeest.

Uit is plots het vrolijk liedje,
tranen keren weer, verdriet,
Euridike, Euridike,
zelfs jouw liefde redd' haar niet!

Maar vat moed, wilt niet wanhopen!
Treed voor d' allerlaatste strijd
ongewapend, bloot en open,
met de dood zelf in het krijt.

Als de redder uit den node
kom jij in het schimmenrijk
en de opgetogen goden
groeten jou, Orpheus, gelijk.

Klanken golven van jouw citer,
grijpen Hades' rijk diep aan
en ten leest mag Euridike
met jou mee naar d' aard t'ruggaan!*

* Dit gedicht werd oorspronkelijk gepubliceerd in: Ton Jansen, *Leven en werk van Vladimir Solovjov in het licht van zijn filosofie van de liefde* (Bergen op Zoom 2001), pag. 51-52.

HET GEDICHT «DRIE HELDENDADEN»
ALS SLEUTEL TOT HET BEGRIJPEN VAN
VLADIMIR SOLOVJOVS
FILOSOFIE VAN DE LIEFDE
ALS DRIELEDIG SCHEPPINGSPROCES

INLEIDING

Wie Solovjovs filosofie van de liefde aandachtig bestudeert, zoals die vooral is neergelegd in het traktaat *De betekenis van de liefde* uit 1892-1894*, kan daarbij al snel tot de ontdekking komen, dat we hier te maken hebben met een *weg*, dat wil zeggen met een *proces* dat zich in de tijd voltrekt. In dit proces laten zich, al geeft Solovjov dit zelf niet zo expliciet aan, bij nadere beschouwing *drie verschillende fasen* onderkennen, die elk *een eigen aspect van Solovjovs filosofie van de liefde* tot uitdrukking brengen. Deze drie fasen zijn op te vatten als *drie opeenvolgende stadia van één en dezelfde weg*, die ná elkaar in verschijning treden en elkaar tot op zekere hoogte veronderstellen. Met andere woorden: iedere voorgaande fase is de noodzakelijke voorwaarde voor de volgende, zoals omgekeerd iedere latere fase als een soort verwerkelijking of hogere octaaf van de voorgaande fase gezien kan worden. Hierbij dient uitdrukkelijk te worden opgemerkt, dat deze fasen *geen absolute tegenstelling* vormen, maar eerder *een relatief onderscheid* aanduiden: in alle drie de fasen zijn dezelfde drie principes werkzaam, zij het in verschillende mate. Doordat in de afzonderlijke fasen telkens één van deze drie principes als het ware op de voorgrond treedt, krijgt iedere fase zijn eigen specifieke karakter. Hoe zien nu deze drie fasen eruit? En wat zijn de principes die deze fasen beheersen?

* Solovjovs traktaat *De betekenis van de liefde* maakt met een tweede traktaat over *Het levensdrama van Plato* deel uit van de bundel *Over liefde* (Rotterdam 2024).

DE OPGAVE VAN DE LIEFDE IN HET WERELDPROCES

De ‘opgave van het wereldproces’, zo constateert Solovjov in het vijfde opstel van *De betekenis van de liefde*, bestaat erin om ‘onze reële uiterlijke omgeving in overeenstemming [te] brengen met de innerlijke Al-Eenheid van de Idee’.⁴ Met andere woorden: de evolutie streeft ernaar om de zintuiglijk-fysieke wereld met het goddelijke te doordringen en aldus de kloof tussen beide werelden te overwinnen, beide werelden weer met elkaar te laten overeenstemmen. Het proces, dat – zoals Wladimir Szyłkarski poëtisch uitdrukt – ‘de incarnatie van het goddelijke Woord in de totale schepping’ behelst en ‘de gevallen schepping naar de poorten van het verloren eeuwige rijk terugvoert’⁵, omvat dus duidelijk twee richtingen: enerzijds de neerwaarts strevende ‘realisatie en individualisatie van de universele idee’ en anderzijds de opwaarts strevende ‘vergeestelijking van de materie’.⁶

‘Er kan geen twijfel aan bestaan, dat het historische proces deze kant opgaat’, merkt Solovjov op.⁷ Net als de openbaring van de rede, die ook pas na ‘geweldig lange wereldperiodes’⁸ op het historische toneel verscheen, is de verwerkelijking van de liefde voor Solovjov slechts een kwestie van tijd. En van goede wil. Op de mens rust namelijk ‘de taak om zo bewust en actief mogelijk aan het historische proces deel te nemen’⁹: ‘het geestelijk-lichamelijke proces dat tot herstel van het Godsbeeld in de materiële mensheid leidt kan zich’, aldus Solovjov, ‘op geen enkele wijze vanzelf, buiten ons om, voltrekken’.¹⁰ Wij mensen zijn uiteindelijk ‘voor de wereld evenzeer nodig als de wereld voor ons’.¹¹

Hiermee is het *doel* en tegelijk ook het *einde* van de weg gegeven. Dit einde kennende kunnen we ons afvragen, waarin het *begin* van de weg van de liefde bestaat. Waarmee vangt het pad van de liefde volgens Solovjov aan? En welke stations komen we onderweg naar de eindbestemming tegen?

DE WEG VAN DE LIEFDE ALS MIKROKOSMISCH PROCES

Werkzaam geloof

Het is de ‘onwillekeurige en onmiddellijke beleving van het *gevoel*’, die ‘ons de betekenis van de liefde’ onthult, merkt Solovjov op.¹² Dit liefdesgevoel, dat ons overkomt wanneer we verliefd op iemand zijn, vormt, zoals in feite iedereen wel weet, het allereerste begin. Bij deze ‘dageraad van de liefde’ mag het, aldus Solovjov, evenwel niet blijven, wil dit heerlijke moment voor ons geen ‘louter bedrog’ zijn.¹³ Om ‘zijn eigen onvoorwaardelijke betekenis’¹⁴ en die van de geliefde ander te realiseren moet de mens de *opgave* die in het liefdesgevoel besloten ligt *bewust ter hand nemen*, dat wil zeggen ernaar streven om het ideaalbeeld van de geliefde, dat op het moment van verliefdheid al door de stoffelijke lichamelijke heen schemert, ‘in een reële verschijning [te] belichamen’.¹⁵ Alleen zo kan het feeëriek ‘licht van de liefde’ voor ons geen illusie zijn, maar een ‘straal, die de weg naar het verloren paradijs wijst’.¹⁶

Anders gezegd: willen we voorkomen dat dit licht van de liefde voortijdig dooft, dan moet ‘tegenover de ervaring van de uiterlijke zintuigen ... een andere ervaring worden geplaatst: *de*

ervaring van het geloof.¹⁷ Want ‘alleen op deze grondslag kan de onvoorwaardelijke betekenis die de andere persoon voor ons heeft en die zich in het pathos der liefde op directe en instinctieve wijze openbaart *in ons bewustzijn vastgehouden en versterkt worden*’.¹⁸ Het liefdespathos als zodanig mag dan, zo verklaart Solovjov, een vluchtige verschijning zijn, die ‘komt en gaat’, maar ‘het geloof van de liefde blijft bestaan’. Alleen zó, door de liefde in ons innerlijk opnieuw geboren te laten worden, mogen wij hopen zowel voor de ander als voor onszelf de vruchten van de liefde te kunnen plukken. Want ‘slechts door consequente daden van het *bewuste* geloof komen wij in *een werkelijke relatie tot het gebied van het waarlijk-zijnde* te staan en daardoor ook in een ware relatie tot onze “ander”’. Hiermee is de eerste stap op de weg van de liefde gezet.

Morele heldendaad

‘Om geen dode letter te blijven’, zo vervolgt Solovjov, ‘moet dit geloof zich ononderbroken zien te handhaven tegen de omringende werkelijkheid, waar het zinloze toeval zijn heerschappij vestigt door dierlijke hartstochten en nog slechtere menselijke hartstochten te bespelen’.¹⁹ Na het eerste moment van gelukzaligheid volgt vroeger of later altijd weer het gewone leven van alledag, waarin ons geloof en onze liefde op de proef worden gesteld. Dit verlangt aldus Solovjov een ‘morele heldendaad’²⁰ van ons, die bestaat in ‘eindeloos *geduld*’: ‘om voor zich de gelukzaligheid te verdienen, moet de liefde *haar kruis op zich nemen*’.²¹ Dit zouden we de tweede fase, of het tweede stadium, van het pad der liefde kunnen noemen. Hier-

mee is het doel weliswaar al een stuk dichterbij gekomen, maar nog altijd niet definitief bereikt. Er is nog een derde en laatste, beslissende stap noodzakelijk.

Scheppende arbeid

‘Het religieuze geloof en de morele heldendaad beschermen de individuele mens en zijn liefde er tegen dat hij gedurende zijn leven door de materiële omgeving opgeslokt wordt; maar ze bezorgen hem nog niet de triomf over de dood. [...] Het laatste woord is niet aan de morele heldendaad, maar aan de onbarmhartige wet van leven en dood, die in de organische natuur heerst,’ verklaart Solovjov.²² Naast de twee eerste daden die tot de ‘innerlijke – mystieke en morele – verbintenis van de mens met zijn wederhelft’ leiden, is dus nog een derde daad nodig, wil de mens zijn onderworpenheid aan de materiële natuur *reëel* overwinnen en ‘de slechte wet van het fysieke leven’ – zowel in de uiterlijke wereld als in de mens zelf – veredelen of opheffen.²³ Deze derde daad verlangt dat de mens zich ‘met een universele inhoud’ vervult, zich niet in zijn liefdesbetrekking van al het overige afzondert en afsluit, maar zijn ‘streven naar individuele volmaaktheid’ met het ‘proces van *universele* eenwording’ verbindt.²⁴ De innerlijke activiteit die hiermee gepaard gaat wordt door Solovjov ‘[scheppende] arbeid’ (of ook wel ‘het reële scheppen’) genoemd.²⁵ Wat dit precies inhoudt en waar dit exact toe leidt zullen we verderop nog zien.

Het bovenstaande overziend kunnen we met Solovjov de weg van de liefde als volgt samenvatten: voor het begin hiervan, dat ‘uit het voor ons duistere gebied van de onbewuste processen

en betrekkingen' oprijst, volstaat 'de passieve ontvankelijkheid van het gevoel'.²⁶ Vervolgens is evenwel 'een werkzaam *geloof* nodig, een morele *heldendaad* en [scheppende] *arbeid*, om deze gave van de lichte en scheppende liefde voor zichzelf *vast te houden, te versterken en ontwikkelen*, om door middel van deze gave in zichzelf en in de ander het beeld Gods te belichamen en uit twee begrensde en sterfelijke wezens één absolute en onsterfelijke individualiteit te scheppen'.²⁷ Aldus geformuleerd blijkt de weg van de liefde de *bewuste en actieve innerlijke voortzetting* te zijn van datgene wat ons in het *liefdesgevoel* van het eerste uur via de *uiterlijke* zintuigen als een natuurlijk, zij het voorbijgaand, godsgeschenk gegeven is. Zo zijn wij het uiteindelijk zelf, die – weliswaar met hulp van hogere machten – het oorspronkelijke gevoel van liefde bewust in ons wedergeboren laten worden. Hierbij dalen wij als het ware steeds dieper in ons innerlijk af. We zouden dit proces daarom de *mikrokosmische* ofwel *menselijke* kant van de weg van de liefde kunnen noemen.

DE WEG VAN DE LIEFDE ALS MAKROKOSMISCH PROCES

Nadat we de verwerkelijking van de liefde zo van de mikrokosmische, meer innerlijke kant hebben beschouwd, willen we dit proces nu ook nog van een andere kant bezien, die wij de 'makrokosmische' of 'uiterlijke' kant van de weg van de liefde zouden kunnen noemen. Deze bestaat eveneens uit drie fasen, die corresponderen met de drie bovenbeschreven stappen van het werkzame geloof, de morele heldendaad en scheppende arbeid. Door welk landschap en langs welke pleisterplaatsen

voert ons nu de weg van de liefde, wanneer we deze als makrokosmisch, uiterlijk proces opvatten?

Net als bij de beschrijving van de mikrokosmische kant van de liefde willen we ook in dit geval voor onze beschrijving aanknopen bij drie begrippen, die Solovjov zelf noemt, zowel in zijn traktaat over *De betekenis van de liefde* als in het nauwverwante opstel over *Het levensdrama van Plato*. Hierin schrijft Solovjov dat de weg van de liefde door drie principes wordt bepaald, te weten de begrippen: ‘androgynie’, ‘godmenschelijkheid’ en ‘geestelijke lichamelijkheid’.²⁸ Met deze drie begrippen, die we –‘zij het in slechts vage vorm’ – ook reeds bij Plato vinden, heeft Solovjov ons een sleutel gegeven om ook de uiterlijke, makrokosmische kant van de weg van de liefde op de juiste wijze te verstaan. Deze uiterlijke, makrokosmische kant begint met de eenwording tussen man en vrouw, door Solovjov ‘geslachtelijke’ of ook wel ‘echtelijke’ liefde genoemd.²⁹

Androgynie

De liefde heeft tot taak om, zoals Solovjov schrijft, ‘het geliefde [wezen] werkelijk te vereeuwigen, het werkelijk van dood en ontbinding te verlossen, het uiteindelijk in schoonheid wedergeboren te laten worden’.³⁰ Anders geformuleerd: om ‘in zichzelf en in de ander het beeld Gods te belichamen en uit twee begrensde en sterfelijke wezens één absolute en onsterfelijke individualiteit te scheppen’.³¹ ‘Het verwerkelijken van deze eenheid’, zo schrijft Solovjov, ‘oftewel het scheppen van de ware mens als vrije eenheid van het mannelijke en het vrouwelijke principe, die hun formele afgezonderdheid bewaren, maar hun wezenlijke te-

gengesteld-zijn en uiteengevallen-zijn overwonnen hebben: dat is de eigenlijke *allereerste* opgave van de liefde'.³² Door Solovjov wordt deze versmelting van twee begrensde wezens tot 'een werkelijke en onverbreekelijke eenheid'³³, die met de 'ware menselijke individualiteit'³⁴ overeenkomt, 'een waarachtige androgynie'³⁵ genoemd. Hiermee is één van de drie 'principes van de dood'³⁶, de tegenstelling tussen man en vrouw, overwonnen en een eerste stap op de uiterlijke, makrokosmische weg van de liefde gezet. Hoewel het einddoel nog in een ver verschiet ligt, is 'de vooruitgang ... onbetwifelbaar': 'de uiteindelijke opgave wordt duidelijker en komt dichterbij'.³⁷

Godmenselijkheid

'Zolang de individuele heldendaad slechts beperkt blijft tot het naastbijzijnde object, de verbetering van de ontaarde *persoonlijke* betrekking tussen twee schepsels, zolang blijft deze heldendaad zelfs in de eigen aangelegenheid noodzakelijkerwijs zonder definitief succes', schrijft Solovjov.³⁸ 'Zich *werkelijk* redden, dat wil zeggen zijn individuele leven in de ware liefde doen herleven en vereeuwigen', zo vervolgt Solovjov, 'kan de enkele mens *slechts in gemeenschap, samen met allen*'.³⁹ Willen wij niet in een noodlottig 'egoïsme met zijn tweeën'⁴⁰ vervallen, dat 'de liefde niet slechts krachteloos tegenover de dood' maakt, maar de liefdesverbintenis zelf 'onvermijdelijk tot het morele graf van de liefde' bestempelt, 'lang voordat het fysieke graf de geliefden zal opnemen'⁴¹, dan dienen wij ons 'streven naar individuele volmaaktheid [niet] van het proces van *universele* volmaaktheid te scheiden'.⁴² Vooraleer de mens deze universele

volmaaktheid evenwel volledig bereikt, dat wil zeggen voordat in de sfeer van het *universele* leven een totale integratie plaatsvindt, dient zich aldus Solovjov ook in de sfeer van het *maatschappelijke* leven een dergelijke integratie te voltrekken.⁴³ Een dergelijke integratie van het maatschappelijke leven kan als de tweede fase van de makrokosmische weg van de liefde worden beschouwd. Hierdoor wordt de ‘individuele basisvorm van de liefde op een hoger plan gebracht’⁴⁴, van de persoonlijke sfeer naar het nieuwe, bredere gebied van het collectieve bestaan verwijld.

‘Waar de individuele leden van de maatschappij zich al als broeders tot elkaar dienen te verhouden ... , daar moet hun verbinding met *maatschappelijke* sferen die als zodanig een geheel vormen, dat wil zeggen met plaatselijke en nationale sferen [...] – nóg innerlijker, alzijdiger en belangrijker zijn’, expliciteert Solovjov.⁴⁵ Met andere woorden: voor de verwerkelijking van de liefde is niet alleen de vereniging met onze persoonlijke ‘ander’ noodzakelijk, maar tevens de vereniging met onze ‘maatschappelijke sfeer’ (en, zoals we hieronder nog zullen zien, uiteindelijk ook met de ‘universele sfeer’). Hierbij dient deze ‘maatschappelijke sfeer’ niet als een vage abstractie te worden beschouwd, maar als ‘een werkelijk levend wezen’, waarmee we ‘in de meest nauwe en volledige wisselwerking staan’.⁴⁶ Anders gezegd: ‘alsof het een ander levend wezen is’, dat even reëel en concreet is als onze individuele ander.⁴⁷ Net ‘zoals bij de liefde tussen twee mensen van verschillend geslacht (in de sfeer van het persoonlijke leven) de individuele “ander” tegelijk “alles” is, zo moet het sociale “alles” op grond van de positieve solidariteit van al zijn elementen van zijn kant voor elk van deze elementen

een werkelijke eenheid vormen.⁴⁸ – Tussen haakjes dient hierbij te worden opgemerkt, dat deze verbinding met de ons omringende 'maatschappelijke sfeer' absoluut *niet* ten koste van onze individualiteit gaat. Zoals Solovjov namelijk uitdrukkelijk opmerkt, veronderstelt 'ware eenwording een waar gescheiden-zijn van degenen die verenigd worden, dat wil zeggen een zodanige vorm van gescheiden-zijn, dat ze elkaar daarbij niet uitsluiten maar elkaar wederzijds aanvullen, waarbij elk in de ander de volheid van het eigen leven vindt'.⁴⁹ Dit gescheiden-zijn, of verscheidenheid, zal volgens Solovjov 'nooit opgeheven mogen worden, omdat zo'n algemene versmelting tot massaliteit en leegheid zou leiden en niet tot volheid van zijn'.

Keren we terug tot het eigenlijke thema van onze beschouwing.

Het 'sociale alles' waar hier sprake van is, omvat niet alleen de sociale omgeving van de mens, inclusief de stad en het land waar hij woont en het volk waartoe hij behoort, maar uiteindelijk ook heel de mensheid, dat wil zeggen de Kerk waar de apostel Paulus in zijn brieven over spreekt en die door hem als het 'mystieke lichaam' van Christus wordt beschouwd.⁵⁰ Deze 'universele Kerk'⁵¹, als zichtbare uitdrukking van de in Christus verenigde mensheid, wordt door Solovjov elders in zijn werk met de benaming 'Godmensheid' aangeduid⁵², één van de drie begrippen die wij hiervoor in verband met de liefde hebben leren kennen. Zo hebben wij dus in deze vereniging met de 'maatschappelijke sfeer' met de *tweede* stap op de makrokosmische weg van de liefde te maken. Hiermee is de laatste stap, die ons de definitieve zegepraal brengt, binnen handbereik gekomen.

Geestelijke lichamelijkheid

Het liefdesgevoel kan, ‘als het sterk en volledig bewust is, geen vrede hebben met de zekerheid, dat de geliefde en ook de eigen persoon aftakeling en de dood te wachten staan’⁵³, zo schrijft Solovjov. De rouwadvertenties in onze kranten bewijzen dagelijks zijn gelijk.⁵⁴ Om evenwel ‘*alle* vormen van onware scheiding ... *ten volle* op te heffen en *alle* individualiteiten, niet alleen de thans levenden maar ook degenen die reeds zijn heengegaan, *definitief* te vereeuwigen, is het nodig dat *het integratieproces de grenzen van het eigenlijk-menselijke sociale leven overschrijdt* en de *kosmische sfeer* weer in zich opneemt, waar het uit vandaan is gegaan’.⁵⁵ Met andere woorden: naast de belichaming van de Al-Ene Idee in het individuele en maatschappelijke leven verlangt de verwerkelijking van de liefde nog een derde stap: de belichaming in het stoffelijke of materiële bestaan, in de aardse natuur: de *volle* verwerkelijking van de liefde tussen twee mensen van verschillend geslacht, oftewel de echtelijke liefde, is niet mogelijk ‘zonder een corresponderende omvorming van de hele *uiterlijke omgeving*’.⁵⁶ Nadat de liefdesbetrekking zich tot de sfeer van het collectieve [ofwel maatschappelijke] bestaan heeft uitgebreid, dient deze zich dus ook nog tot de sfeer van het ‘universele [ofwel kosmische] zijn’ te verruimen.⁵⁷ Door ‘de mensheid, door de daden van haar universeel-menselijke rationele denkvermogen’ dient de goddelijke Idee, die ‘bij de ordening van de fysieke wereld ... het rijk van de materie en de dood alleen aan de buitenkant met de sluier van de natuurlijke schoonheid [heeft] bedekt’, ‘dit rijk *van binnenuit* [te] betreden om aldus *de natuur tot leven te wekken en haar schoonheid te vereeuwigen*’.⁵⁸

Ook met de universele sfeer (ofwel de natuur) moet de mens dus, zo betoogt Solovjov, ‘de syzygische⁵⁹ eenheid tot stand brengen, die in de persoonlijke en maatschappelijke sfeer zijn ware leven bepaalt’.⁶⁰ Dit kan de mens evenwel in feite niet alleen, maar slechts ‘in gemeenschap, samen met allen’⁶¹, dat wil zeggen als *mensheid*. Hierbij gaat het ook in dit geval niet om een of andere abstracte liefde voor de natuur; integendeel, de relatie van mens tot de natuur moet volgens Solovjov zodanig veranderen, dat deze voor ons weer een ‘gelijkberechtigd wezen’ wordt, ‘dat *leven in zichzelf* heeft – of kan hebben’.⁶² ‘Ware dichters’, zo merkt Solovjov daarbij op, ‘zijn altijd profeten gebleven van het universele herstel van het leven en de schoonheid’. Dat hij zelf tot deze ‘ware dichters’ behoort, bewijzen onder andere de prachtige gedichten die Solovjov in het midden van de jaren negentig over het Saimaameer in Finland schreef.

Op dit punt aangekomen kunnen we vaststellen dat de door Solovjov beschreven weg van de liefde ook van de makrokosmische kant bezien achtereenvolgens drie stadia blijkt te doorlopen: het uiteindelijke doel van de liefde bestaat erin, zo vat Solovjov zijn filosofie helemaal aan het slot van *De betekenis van de liefde* nog eens samen, ‘dat de mens een ware, syzygische liefdesbetrekking vestigt, niet alleen tot zijn [persoonlijke en] sociale maar ook tot zijn natuurlijke en universele omgeving’. Met andere woorden: de liefde van de mens beperkt zich niet uitsluitend tot de persoonlijke sfeer, maar leidt via de maatschappelijke of collectieve sfeer uiteindelijk tot de universele of kosmische sfeer. Pas wanneer *alle drie sferen* dankzij de liefde weer ‘heel geworden’ zijn, heeft deze haar doel ten volle bereikt.

DRIE HELDENDADEN

Nadat we de weg van de liefde zo achtereenvolgens van de mikrokosmische en de makrokosmische kant hebben leren kennen, dient zich natuurlijk de vraag aan, hoe deze twee aspecten met elkaar samenhangen. Anders gezegd: hoe kunnen wij de relatie begrijpen, die er tussen de mikrokosmische en de makrokosmische kant van de weg van de liefde bestaat? Op zoek naar het antwoord op deze vraag krijgen wij plotseling uit onverwachte hoek hulp, en wel van het gedicht «Drie heldendaden», dat Solovjov in 1882 schreef. Zoals de grote duitse Solovjov-kenner Ludolf Müller ontdekte, bevat dit gedicht ‘Solovjovs hele filosofie van de liefde, die hij later in «De betekenis van de liefde» in discursieve vorm heeft weergegeven’.⁶³ Daarbij blijkt dit gedicht, juist door zijn expliciete drieledige structuur, een belangrijk hulpmiddel te zijn om de hierboven beschreven drieledige weg van de liefde duidelijker te leren verstaan. Met name hierom kunnen we het als een onmisbare sleutel tot Solovjovs filosofie van de liefde beschouwen.

Pygmalion en Galatea

Van de drie personages die Solovjov in zijn gedicht *Drie heldendaden* ten tonele voert, wordt allereerst de mythische koning van Cyprus *Pygmalion* voor ons belicht. Zoals de mythe verhaalt, werd deze koning verliefd op het vrouwenbeeld, dat hij zelf uit marmer had geschapen. Nadat dit beeld op zijn smeekbede door de godin Aphrodite met leven was bezielde, trad Pygmalion met zijn eigen schepping, Galatea genaamd, in het huwelijk.

Het is niet moeilijk om in deze mythe het eerste stadium van de door ons geschetste driedelige weg van de liefde te herkennen. Pygmalion doet immers niets anders dan het ideaalbeeld van zijn geliefde, dat hij geestelijk heeft geschouwd, in aardse stof verwerkelijken, een daad die wij als ‘werkzaam geloof’ hebben leren kennen. Dit behelst immers dat wij het ‘beeld Gods’ ‘voor onszelf vasthouden, versterken en ontwikkelen’.⁶⁴ Vervolgens schept Pygmalion dankzij zijn huwelijk met Galateia de ‘waarachtige androgynie’, waarin de ‘ware individualiteit’ van de mens bestaat. Hierbij moet evenwel worden aangetekend, dat Pygmalions schepping – hoe volmaakt deze als zodanig ook mag zijn –, en daarmee ook zijn huwelijk en de daaruit voortvloeiende androgynie, nog geen échte werkelijkheid vormen: het door Pygmalion geschouwde beeld van zijn geliefde beeld dringt namelijk niet écht tot het gebied van het leven en de materie door, *vormt* de materie niet werkelijk *van binnenuit* in zijn diepste wezen *om*, maar wordt daar als het ware slechts in *afgedrukt*, dat wil zeggen *van buitenaf* aan de stof *opgelegd*. Zodoende betekent het huwelijk van Pygmalion met zijn Galateia geen échte levensgemeenschap en wordt haar – en daarmee ook zijn – wezen niet werkelijk vereeuwigd. Met andere woorden: Pygmalion slaagt er maar ten dele in om ‘in zichzelf en in de ander het beeld Gods te belichamen en uit twee begrensde en sterfelijke wezens één absolute en onsterfelijke individualiteit te scheppen’.⁶⁵ Daarmee draagt zijn overwinning op de dood, hoe onbetwistbaar als zodanig ook (want Pygmalions schepping is en blijft de *volmaakte* uitdrukking van Galateia’s ideële gestalte), nog slechts een voorlopig en onvolledig karakter.

Perseus en Andromeda

Anders ligt dit allemaal bij de tweede persoon uit Solovjovs gedicht, de griekse koningszoon *Perseus*: zijn geliefde Andromeda is een levend mens van vlees en bloed en hun eenwording een reëel feit. Bovendien is zij koningin, zodat haar bevrijding, dankzij de overwinning van het monster, tegelijk de verlossing betekent van haar volk, waarover zij samen met haar gemaal Perseus een leven lang vreedzaam heerst.⁶⁷ In termen van de bovengenoemde weg van de liefde kunnen we dit zien als uitbreiding van de liefde tot de maatschappelijke sfeer, dat wil zeggen als eerste begin van de Godmensheid, al blijft deze Godmensheid in deze voorchristelijke tijd nog beperkt tot een bepaald volk. Als ‘held’ beschikt Perseus daarnaast, in tegenstelling tot Pygmalion die zich vooral van weliswaar voortreffelijke maar toch gewone *menselijke* vaardigheden bedient, over *goddelijke* krachten, wat tot uitdrukking wordt gebracht door de wapenrusting die de goden hem schonken.⁶⁸ Ook in dit opzicht kan Perseus dus een ‘godmens’ worden genoemd, bij wie de goddelijke krachten de lagere, dierlijke, instinctieve driften in bedwang houden. De mythe laat dit zien, doordat Perseus – dankzij het spiegelende stalen schild van Pallas Athene! – tot zelfkennis komt en het monster van het egoïsme in zichzelf vermag te overwinnen. Hierin bestaat vooral de ‘morele heldendaad’, die hij verricht.⁶⁹

Orpheus en Euridike

Ook Perseus’ overwinning op de dood is evenwel nog niet definitief: zowel hijzelf als zijn gemalin Andromeda moeten net als

alle andere mensen de dood onder ogen zien. Tot overmaat van ramp werd Perseus ook nog een ‘vadermoordenaar’, toen hij bij het schijfschieten per ongeluk zijn eigen grootvader koning Akrisios trof. Ook worden verschillende andere mensen, zoals bijvoorbeeld zijn pleegvader koning Polydektes, door zijn toedoen versteend bij de huiveringwekkende aanblik van het met slangen omwonden Medusa-hoofd. Het getuigt van Perseus’ morele zuiverheid, dat dit vrijwel altijd tegen zijn wil in geschiedt, dat wil zeggen per ongeluk of uit pure zelfverdediging. Juist dit laatste, de verstenende werking van Medusa’s gelaat, staat in schril contrast met de daden van de derde en laatste held uit Solovjovs gedicht, de magische dichter-zanger *Orpheus*. Deze vermag met de klanken van zijn citer immers niet alleen goden, maar ook mensen, dieren en planten, ja zelfs *stenen* te *ontroeren*. Eerst hier is de liefde zo krachtig, dat zij tot in het rijk van de materie doordringt en dit *van binnenuit* weet om te vormen. De mythe laat ons dit in beeldvorm zien.

Door smart overmand nadat de nimf Euridike kort na hun huwelijk door een adderbeet bij het spel op het veld is gestorven, besluit Orpheus zijn geliefde naar de onderwereld te volgen. Aldaar weet hij met zijn betoverende snarenspeel het hart van de goden te vermurwen en mag hij zijn beminde uit de onderwereld weer naar het licht, naar het land der levenden terugvoeren. Zo behaalt Orpheus, in tegenstelling tot Pygmalion en Perseus, uiteindelijk de overwinning op de dood zelf. Zijn eigen leven op het spel zettend dringt hij wérkelijk tot *in* het rijk van de dood, dat wil zeggen van de stoffelijke materie, door en weet dit *van binnenuit* te herscheppen en met nieuw leven te doordringen. Al-

leen doordat hij zijn eigen wil volledig aan die van de hogere, goddelijke machten ondergeschikt maakt, is Orpheus in staat om het lagere, dierlijke in en buiten de mens niet alleen te bedwingen, maar daadwerkelijk om te vormen.⁶⁹ Aldus wordt hij de schepper van de geestelijk-lichamelijke mens, die niet langer aan de eeuwige cyclus van geboorte en dood onderworpen is.⁷⁰

Nu kan ons ook duidelijk worden, wat Solovjov precies bedoelt met de scheppende ‘arbeid’, die verricht moet worden om ‘de dood *heel* zijn buit te ontrukken’⁷¹ en de geestelijk-lichamelijke mens te scheppen. Zoals hij helemaal op het einde van *De betekenis van de liefde* onthult, brengt ‘iedere bewuste menselijke activiteit, die bepaald wordt door de idee van de universele syzygie en die als doel heeft om het Al-Ene Ideaal in deze of gene sfeer te belichamen’, in deze sferen ‘reëel-bestaande geestelijk-lichamelijke stromen’ voort.⁷² Deze stromen ‘maken zich geleidelijk meester van de materiële wereld, vergeestelijken die en belichamen daarin deze of gene beelden van de Al-Eenheid, levende en eeuwige gelijkenissen van de absolute menselijkheid’. Daarbij gaat het, zo maakt Solovjov duidelijk, niet om puur subjectieve krachten, maar om het mikrokosmische, menselijke, equivalent van makrokosmische, ‘goddelijke’ krachten, die normaliter buiten de mens om in de natuur werkzaam zijn: ‘de kracht van deze geestelijk-lichamelijke schepping in de mens is slechts de metamorfose, oftewel de *omstulping naar binnen* van dezelfde scheppende kracht, die – naar buiten gewend – in de natuur de slechte oneindige fysieke vermeerdering van organismen voortbrengt’. In de wonderbaarlijke macht van de klanken die

van Orpheus' citer golven wordt in mythische vorm reeds op deze scheppende 'arbeid' van de 'reëel-bestaande geestelijk-lichamelijke stromen' gewezen.⁷³

Het hoeft wel geen betoog, dat hier van een verre toekomst sprake is, een toekomst waar – zo wil Solovjov duidelijk maken – evenwel nu al een begin mee moet worden gemaakt. De mens kan dit doen door de opgave van de liefde bewust ter hand te nemen en zo in drie stappen het oorspronkelijke, bij de zondeval verloren gegane beeld Gods in de mens te herstellen, van de mens weer een androgyn, godmenselijk en geestelijk-lichamelijk wezen te maken. Aldus het goddelijke beginsel achtereenvolgens in zijn eigen wezen en in de samenleving, ja zelfs in de materie belichamend, herschept de mens niet alleen zichzelf tot een 'nieuwe mens'⁷⁴, maar wordt hij ook – wat in feite precies hetzelfde is – tot medeschepper van de 'nieuwe hemel en nieuwe aarde', waar de Apokalyps over spreekt.⁷⁵ Zo is, aldus Solovjov, uiteindelijk het laatste woord niet aan de dood, maar aan de liefde die sterker is dan de dood:

Dood en Tijd zijn op aarde de baas, –
Maar noem jij hen niet 'heersers' voortaan;
Alles draait en gaat onder in waas,
Slechts de *zon van de liefde* blijft staan.⁷⁶

SAMENVATTING

Hoewel Solovjov dit niet zo expliciet aangeeft, blijkt de weg van de liefde, zoals die vooral is vervat in zijn twee opstellen *De betekenis van de liefde* en *Het levensdrama van Plato*, een mikro- en een makrokosmische kant te kennen, die elk drie met elkaar corresponderende stadia omvatten. Solovjovs gedicht *Drie heldendaden* uit 1882 laat ons deze stadia in de vorm van drie mythen uit de griekse oudheid zien. Daarmee vormt dit gedicht als het ware de sleutel tot een dieper begrip van Solovjovs filosofie van de liefde.

NOTEN*

1. *onthuld ... in de kiem vervat* – zie citaat op pag. 27.
2. Zie resp. Vladimir Solovjov, *Over liefde* (Budel 2001; tweede druk Rotterdam 2024); en Ton Jansen, *Leven en werk van Vladimir Solovjov in het licht van zijn filosofie van de liefde* (Bergen op Zoom 2001).
3. Zie A.A. en E.A. Tacho-Godi (red.), *Vladimir Solovjov i koeltoera Serebrjannovo Vjeka* (Moskou 2005), pag. 119-131.
4. Vladimir Solovjov, *De betekenis van de liefde* (hierna te noemen *BvdL*), vijfde opstel, § III (opgenomen in: *Over liefde* (Budel 2001; tweede druk Rotterdam 2024), resp. pag. 108 en 120).
5. Wladimir Szyłkarski, *Einleitende Bemerkungen des Übersetzters*. In: *Deutsche Gesamtausgabe der Werke von Wladimir Solowjew* (hierna te noemen *Werke*), *Ergänzungsband*, deel VII, pag. 193). – Hoe het kan dat één en hetzelfde proces zich in twee tegengestelde richtingen voltrekt, is op zich in feite al een groot raadsel. Bespreking hiervan valt evenwel buiten het bestek van deze korte beschouwing.
6. *BvdL*, vijfde opstel, § II (*Over liefde*, resp. pag. 107 en 118).
7. *BvdL*, vijfde opstel, § IV (*Over liefde*, resp. pag. 115 en 127).
8. *Ibidem*, derde opstel, § I (*Over liefde*, resp. pag. 69 en 75).
9. *Ibidem*, vijfde opstel, § II (*Over liefde*, resp. pag. 107-108 en 119).
10. *Ibidem*, derde opstel, § III (*Over liefde*, resp. pag. 74 en 81).
11. *Ibidem*, vijfde opstel, § II (*Over liefde*, resp. pag. 107 en 118-119).
12. *Ibidem*, vijfde opstel, § I (*Over liefde*, resp. pag. 100 en 111; cursivering T.J.).
13. *Ibidem* (*Over liefde*, resp. pag. 102-101 en 112-111).
14. *Ibidem* (*Over liefde*, resp. pag. 100 en 111).
15. *Ibidem*, derde opstel, § III (*Over liefde*, resp. pag. 75 en 82).
16. *Ibidem* (*Over liefde*, resp. pag. 76 en 84).
17. *Ibidem*, vijfde opstel, § I (*Over liefde*, resp. pag. 102 en 113; curs. V.S.).

* Onderstreepte noten zijn in deze uitgave toegevoegd of enigszins aangepast.

18. Ibidem (*Over liefde*, resp. pag. 103 en 113-114, evenals de overige citaten in deze alinea; curs. T.J.).
19. Ibidem (*Over liefde*, resp. pag. 103 en 114).
20. *heldendaad* – Solovjov gebruikt hier het woord ‘podvig’. Dit woord is in feite onvertaalbaar. Behalve voor de heldhaftige daden van soldaten op het slagveld wordt het gewoonlijk ook gebruikt om de asketische levenswijze van monniken mee aan te duiden. Solovjov verruimt de betekenis van dit begrip, doordat hij het in deze verhandeling ook specifiek gebruikt in verband met de weg van de liefde, waarbij de mens op het doornige pad van het dagdagelijkse leven met veel geduld aan het geloof in de oorspronkelijke openbaring van het liefdespathos vast moet zien te houden (zie *Over liefde*, vijfde opstel, § I). – In alle gevallen wordt een dergelijke ‘heldendaad’ door liefde ingegeven, terwijl deze van de mens ook altijd een zelfoverwinning vraagt, het offer van het lagere, egoïstische, slechtere zelf ten gunste van het hogere, altruïstische, betere Zelf. In zijn meest zuivere vorm komt dit offer tot uitdrukking in de overwinning van Christus op de dood. Ook hiervoor gebruikt Solovjov steeds het woord ‘podvig’.
21. Ibidem, vijfde opstel, § I (*Over liefde*, resp. pag. 103 en 114; curs. T.J.).
22. Ibidem (*Over liefde*, resp. pag. 103-104 en 114).
23. Ibidem (*Over liefde*, resp. pag. 103 en 114).
24. Ibidem (*Over liefde*, resp. pag. 105 en 116; curs. T.J.).
25. Ibidem, derde opstel, § III (*Over liefde*, resp. pag. 74-75 en 81-82).
26. Ibidem (*Over liefde*, resp. pag. 74 en 81).
27. Ibidem (*Over liefde*, resp. pag. 74 en 81; curs. T.J.).
28. Vladimir Solovjov, *Het levensdrama van Plato* (hierna te noemen *LP*), §§ XXVI en XXVII (opgenomen in: *Over liefde*, resp. pag. 173 en 189), evenals het volgende citaat.
29. *BvdL*, vijfde opstel, § IV (*Over liefde*, resp. pag. 113 en 124).
30. *LP*, § XXIV (*Over liefde*, resp. pag. 168 en 183-184).
31. Zie pag. 20.
32. *BvdL*, derde opstel, § I (*Over liefde*, resp. pag. 70 en 76; curs. T.J.).
33. Ibidem (*Over liefde*, resp. pag. 66 en 72).

34. Ibidem, tweede opstel, § III (*Over liefde*, resp. pag. 62 en 67).
35. *LP*, § XXVI (*Over liefde*, resp. pag. 172-173 en 188).
36. Ibidem, § XXVI (*Over liefde*, resp. pag. 173 en 188).
37. *BvdL*, vijfde opstel, § III (*Over liefde*, resp. pag. 112 en 124).
38. Ibidem, § I (*Over liefde*, resp. pag. 104 en 115; curs. T.J.).
39. Ibidem (curs. T.J.).
40. Ibidem, vijfde opstel, § I (*Over liefde*, resp. pag. 102 en 112; in oorspronkelijke tekst cursief).
41. Ibidem (*Over liefde*, resp. pag. 102 en 113).
42. Ibidem (*Over liefde*, resp. pag. 105 en 116; curs. T.J.).
43. Ibidem, vijfde opstel, § IV (*Over liefde*, resp. pag. 113 en 125).
44. Ibidem (*Over liefde*, resp. pag. 115 en 127).
45. Ibidem (*Over liefde*, resp. pag. 114 en 125-126; curs. T.J.).
46. Ibidem (*Over liefde*, resp. pag. 115 en 127).
47. Ibidem (*Over liefde*, resp. pag. 113 en 125).
48. Ibidem.
49. Ibidem, evenals het volgende citaat.
50. Zie met name Efeziërs 5, 23-33, alsmede I Kor. 12, 12-27. – Het hier gebezigde woord ‘kerk’ is de vertaling van het griekse woord ‘εκκλησία’ (‘ekklesia’). In protestantse bijbelvertalingen wordt dit woord meestal met ‘gemeente’ vertaald. Overigens dient het maatschappelijke ‘mystieke lichaam’ van Christus, waar hier sprake van is, niet te worden verward met het universele ‘mystieke lichaam’ (‘sensorium Dei’ van Newton), waar Solovjov in het vijfde opstel van *De betekenis van de liefde* over spreekt (§ III, resp. pag. 110 en 121).
51. *BvdL*, vijfde opstel, § IV (*Over liefde*, resp. pag. 114 en 126).
52. Zie met name Solovjovs beroemde voordrachten over de Godmensheid, die hij begin 1878 in Sint Petersburg hield.
53. *BvdL*, derde opstel, § IV (*Over liefde*, resp. pag. 78 en 85).
54. Een greep uit de vele voorbeelden:
 - ‘Leven is eeuwig en liefde is / onsterfelijk, de dood is slechts een / horizon en een horizon is niets / dan een grens aan ons gezichtsvermogen.’ – ‘Niemand die je liefhebt zal ooit dood zijn.’ – ‘De minne die in ons harte leijt / Sal nimmer eijnden noch sterven’. – ‘We leven van de

- liefde.’ – ‘En ik zal niet verwonderd zijn; in deze liefde zal de dood / alleen een slapen, slapen gerust / een wachten op u, een wachten zijn’ (J.H. Leopold). – ‘De dood is niets. / Ik ben slechts aan de andere kant’ (Augustinus). – ‘Die liefde is sterker dan de dood. / Geen liefde komt Gods liefde nader noch schijnt zo groot!’ (Vondel).
55. *BvdL*, vijfde opstel, § IV (*Over liefde*, resp. pag. 115 en 127; curs. T.J.).
 56. *Ibidem* (*Over liefde*, resp. pag. 113 en 124-125; curs. T.J.).
 57. *Ibidem* (*Over liefde*, resp. pag. 115 en 127).
 58. *Ibidem* (*Over liefde*, resp. pag. 115-116 en 127-128; eerste cursivering V.S.; overige T.J.).
 59. *syzygische eenheid* – van het oudgriekse ‘syzygia’, wat ‘tweespan’ of ‘paar’ betekent (van het woord ‘zygos’: ‘juk’ of ‘verbindingsbalk’). Onder een syzygische eenheid of betrekking verstaat Solovjov een liefdesrelatie, die levendiger, inniger en krachtiger is dan wat wij gewoonlijk onder liefde verstaan.
 60. *BvdL*, vijfde opstel, § IV (*Over liefde*, resp. pag. 116 en 128).
 61. *Ibidem*, vijfde opstel, § I (*Over liefde*, resp. pag. 104 en 115; curs. T.J.).
 62. *BvdL*, vijfde opstel, § V (*Over liefde*, resp. pag. 116 en 128; curs. V.S.), evenals het volgende citaat. – Overal waar Solovjov over ‘de ander’, ‘het geliefde wezen’, enzovoorts spreekt, kunnen we hieronder dus niet alleen een mens van vlees en bloed verstaan, maar ook de zuiver geestelijke wezens, die met ‘maatschappelijke sferen’ (steden, volkeren, enzovoorts), én met de natuur als zodanig, dat wil zeggen met de aarde als bezielde planeet, zijn verbonden.
 63. *Ibidem*, resp. pag. 116 en 129.
 64. Ludolf Müller, *Anmerkungen zu den Gedichten*. In: *Werke, Ergänzungsband*, pag. 327-328.
 65. *BvdL*, derde opstel, § III (*Over liefde*, resp. pag. 74 en 81).
 66. *Ibidem*.
 67. Volgens de mythe zag de griekse held Perseus, toen hij met zijn vleugelschoenen boven Ethiopië vloog, de schone koningsdochter Andromeda aan de rotsen geketend, als zoenoffer voor een vergrijp dat haar moeder koningin Kassiopeia had begaan. Op het punt om door een uit zee oprijzend monster te worden verslonden, wist Perseus door zijn moed en

tegenwoordigheid van geest de schone maagd te bevrijden. Hierop schonken haar ouders hem Andromeda als gemalin.

68. Perseus verschijnt hier als oerbeeld van de griekse held. Daarom kan hier in plaats van Perseus ook de naam van een andere held worden gelezen, bijvoorbeeld Theseus of Herakles. Als held-godmens zijn bij Perseus de goddelijke en menselijke krachten met elkaar in evenwicht, wat blijkt uit het feit, dat hij als enige van de drie mythische figuren een gewoon mens van vlees en bloed huwt. Pygmalion daarentegen treedt met een bezielde marmeren beeld in het huwelijk, wat op het overheersen van de puur menselijke krachten wijst. Precies het omgekeerde is – zoals we verderop zullen zien – het geval bij de derde mythische figuur Orpheus, die een niet aan de aardse zwaarte onderworpen nimf als gade kiest, ten teken dat bij hem de hogere, goddelijke krachten de overhand hebben.

68. *egoïsme ... heldendaad* – zie noot 20.

69. Hierin bestaat ook het voornaamste verschil tussen de vierde en vijfde weg van de liefde, waar Solovjov in *Het levensdrama van Plato* over spreekt (zie §§ XXV-XXVI). Op de vierde weg (door Solovjov ‘engelweg’ genoemd) wordt namelijk de lagere natuur van de mens weliswaar door de mens zelf dankzij een asketische levenswijze van binnenuit in bedwang gehouden, maar niet omgevormd. Dit is pas mogelijk op de vijfde en hoogste, ‘goddelijke’ weg van de liefde, ‘de volmaakte en uiteindelijk weg van waarlijk regenererende en vergoddelijkende liefde’. Op de derde, ‘zuiver menselijke’ ofwel ‘wettelijke’ weg van de liefde wordt de lagere natuur van de mens daarentegen net als op de vierde weg niet omgevormd, maar slechts in bedwang gehouden, in dit geval niet van binnenuit zoals op de hoger staande vierde weg, maar voornamelijk van buitenaf, en wel door het instituut van het huwelijk of andere sociale reguleringsmechanismen. Op de nog onder deze drie wegen gelegen tweede weg laat de mens zich net als het dier voornamelijk leiden door zijn instincten, die in dit geval zijn hogere natuur overschaduwen. Evenals de hier nog onder gelegen ‘helleweg’, waarover Solovjov niet verder wil spreken, is ook deze ‘weg van de dieren’, ook al is die als zodanig dan ‘minder afschuwelijk’, ‘de mens onwaardig’.

70. Dat Orpheus op zijn weg naar de mensenwereld uiteindelijk toch faalt en zijn geliefde weer verliest doet niets af aan het feit, dat hij de dood aanvankelijk overwon. Het betekent alleen dat zijn overwinning nog niet helemaal definitief is, wat in deze voorchristelijke tijden, voor Christus' komst op aarde, wellicht ook helemaal niet mogelijk was. Of, zoals Solovjov in Het levensdrama van Plato schrijft: 'Na Sokrates, die niet alleen met woorden maar ook door zelf het voorbeeld te geven de mensen leerde wat een waardige dood is, kon alleen diegene verder en hoger gaan die de kracht van de opstanding tot het eeuwige leven bezat', dat wil zeggen Christus zelf (§ XXX; *Over liefde*, resp. pag. 181 en 197). Veelbetekenend, als een soort voorafschaduwing van Christus' uiteindelijke en definitieve zege over de dood, is ook het feit, dat zijn Orpheus' citer na zijn dood toch bleef klinken.
71. *BvdL*, vijfde opstel, § II (*Over liefde*, resp. pag. 106 en 117; curs. T.J.).
72. *Ibidem*, vijfde opstel, § V (*Over liefde*, resp. pag. 117 en 129), evenals de twee volgende citaten.
73. Samenvattend kunnen we zeggen, dat bij Pygmalion het *geloof*, bij Perseus de *liefde* (in een meer specifieke vorm) en bij Orpheus de *hoop* (op lichamelijke opstanding) overheersend zijn. Zo herkennen wij in de weg van de liefde die Solovjov beschrijft, tevens de weg van geloof, liefde en hoop, waarover de apostel Paulus in zijn eerste brief aan de Korinthiërs spreekt (I Kor. 13, met name vers 13; zie ook Rom. 8, 18-25, waar de apostel Paulus de bevrijding van de schepping met de hoop in verband brengt).
74. *BvdL*, tweede opstel, § III (*Over liefde*, resp. pag. 62 en 67).
75. Openbaring 21, 1. – In het Onze Vader vinden wij deze drie sferen van het persoonlijke (individuele), maatschappelijke (sociale of collectieve) en universele (kosmische) leven waarvan hier sprake is, terug in de drie eerste hemelse' of 'goddelijke' beden van dit gebed: 'Uw *Naam* worde geheiligd', 'Uw *Koninkrijk* kome' en 'Uw *Wil* geschiede'. Daarbij wijst de eerste bede op de 'alzijdige synthese van theologie, rationele filosofie en positieve wetenschap', die Solovjov 'integrale kennis' ofwel 'vrije theosofie' noemt (zie Voorwoord bij *Kritika otvljetsjonnyx natsjal*. In: *Sotsjinjenia v 2 t.*, T. 1. Moskou 1988, pag. 590; *Filosofskie natsjala*

tselnovo znania, § II; ibidem, T. 2, pag. 175); de tweede bede wijst op de ‘ware, normale samenleving’, die Solovjov de ‘integrale samenleving’ ofwel ‘vrije theokratie’ noemt (zie *Voorwoord bij Kritika otvljetsjonnyx natsjal*. In: *Sotsjinjenia v 2 t.*, T. 1, pag. 589; *Filosofskie natsjala tselnovo znania*, § II; ibidem, T. 2, pag. 175); de derde bede tenslotte wijst op de ware (empirische, natuurlijke) werkelijkheid, die wij volgens Solovjov ‘integrale schepping’ of ‘vrije theurgie’ kunnen noemen (zie *Kritika otvljetsjonnyx natsjal*, § XLVI. In: *Sotsjinjenia v 2 t.*, T. 1, pag. 743; *Filosofskie natsjala tselnovo znania*, § II; ibidem, T. 2, pag. 174). – Aldus blijken deze drie omgevormde sferen drie opeenvolgende belichamingen van de Al-Ene Idee te vormen, dat wil zeggen drie omhulsels van de goddelijke Sofia, Solovjovs ‘eeuwige vriendin’. – In de antroposofie zijn de drie hier besproken stadia in de mensheidsontwikkeling bekend als resp. Jupiter-, Venus- en Vulcanusfase. Hierin komen de drie hogere wezensdelen van de mens tot ontwikkeling, te weten geestzelf, levensgeest en geestmens (Sanskriet: Manas, Buddhi en Atma).

76. Derde en laatste strofe van het gedicht «Ach, vriendin, van het lopen zo moe», dat Solovjov op 18 september 1887 (o.s.) schreef (curs. T.J.). De tekst van de twee eerste strofen luidt:

‘Ach, vriendin, van het lopen zo moe / Somber kijk je, je krans is verlept.
 / Rust een beetje en kom naar me toe, / Lieve, zie hoe de avond zich rept.
 // Waar je was en vanwaar je nu komt, / Arme, vraag ik in liefde je niet;
 / Neem alleen maar mijn naam in de mond – / Weet hoe ’k zwiiggend mijn
 hart jou dan bied’ (vertaling: Frans-Joseph van Agt. In: Alexander Blok, *Gedichten* (Leiden 1991), pag. 58-59).